

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ

Уляна КІРЄЄВА

Copyright © 2010

Постановка суспільної проблеми зумовлена потребою систематизованого вивчення феномена Я-концепції як вагомого внутрішньо-особистісного чинника налагодження людиною взаємодії з довкіллям. У зв'язку з цим у статті аналізуються теоретичні підходи із вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо пізнання цієї проблематики. Вони дають змогу побудувати багатопредметну картину концептуального Я у її повноті, контрастності, фонових формовиявах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуються факти статистики і динаміки у розвитку Я-концепції та її складових як центральної ланки самосвідомості особистості, а також концептуально окреслюються контури сутнісних змін внутрішньої самореалізації Я-концепції під впливом безперервних відносин людини з довкіллям.

Формування цілей статті (постановка завдання): а) проаналізувати зарубіжні та вітчизняні підходи щодо теоретичного осмислення Я-концепції; б) розмежувати онтогенетичні та феноменологічні відмінності під час обґрунтування Я-концепції у психології; в) виокремити факти статистики та динаміки у саморозвитковому функціонуванні Я-концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом століть дослідники соціогуманітарних наук (філософи, соціологи, педагоги, психологи) стверджують, що проблематика пізнання Я-концепції заслуговує підвищеної уваги. Це пояснюється тим, що вона є вагомим фактором спричинення індивідуальної поведінки, а також багато в чому визначає суспільну позицію та соціальні ролі кожного. Крім того, позитивно розвинена Я-концепція дає змогу “цілісніше збагнути вершинний образ людини в людині, ґрунтовніше пізнати “континенти” і “материк” її індивідуального світу Я” [3, с. 46].

Відомо, що “поняття Я-концепції виникло у 1950 році в контексті феноменологічної

(гуманістичної) психології, фундатори якої (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), на відміну від бігевіористів і фрейдистів, цілісно обґрунтували людське Я та його особистісне самовизначення у мікросоціумі” [17, с. 435]. На становлення цього терміна як наукового поняття також спочатку здійснили вплив представники інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід), а пізніше досить вдалими були розвідки Е. Еріксона, що здійснені у форматі психосоціального підходу. Хоча очевидно, що перші, власне теоретико-методологічні, дослідження у сфері Я-концепції належать В. Джемсу. Вчений розглядав глобальне чи особистісне Я (*Self*) як подвійне утворення, котре містить Я-усвідомлювальне (*I*), або чисте Еґо, і Я-як об'єкт (*Me*), або емпіричне Еґо. Він зазначав, що це – “дві сторони однієї цілісності” [18, с. 7], які являють собою неподільність. На його думку, Я-усвідомлювальне охоплює чистий досвід людини, а Я-як об'єкт обіймає все те, що особа “може назвати своїм, тобто не тільки власне тіло, психічні сили, а й одяг, дім, сім'ю, пращурів, друзів, репутацію, творчі досягнення, земельну власність тощо. Емпіричне Еґо чи *Me* В. Джемс поділяє на три компоненти: матеріальне Я – тіло, одяг, власність; соціальне Я – те, ким визнають людину навколишні; духовне Я – сукупність її психічних здібностей і схильностей” [6; 18, с. 48, 49].

Зауважимо, що В. Джемс “обґрунтував свої твердження шляхом повсякденних спостережень за власними свідомими переживаннями, використовуючи метод інтроспекції. М. Калкінс небезпідставно прагнула перенести вивчення Я-концепції у психологічну лабораторію, але на той час ще не було створено належного психодіагностичного інструментарію. Воднораз К. Коффка у 1935 році стверджував, що “Я” – одна із важливих самостійних тем дослідження гештальтпсихологів, котрі застосовували при цьому так звану феноменологічну

інтроспекцію” [16, с. 1048]. Відповідно вони, на його думку, характеризують свої свідомі переживання не за штучних умов, а за природних.

Пізніше проблематика вивчення Я-концепції (перша половина ХХ століття) сягнула сфери соціології. Представники символічного інтеракціонізму Ч. Кулі та Дж. Мід розвивають підхід до вивчення природи індивіда у часопросторі реальної соціальної взаємодії. У зв’язку з цим Ч. Кулі обґрунтовує теорію “дзеркального Я”, згідно з якою самоуявлення людини формується через думки про неї навколишніх, тобто завдяки доквілленневому контексту. На переконання вчених, саме так з’являється й “ідея Я”, котра містить “три компоненти – уявлення про те, яким я видаюся оточенню, як воно оцінює мене, і як я оцінюю себе сам, себто про самооцінку” [18, с. 49]. Іншими словами, вказана ідея виникає у процесі актуальних стосунків людини із суб’єктивним доквіллям, головню через те, що воно думає про неї, шляхом взаємодії з ним.

Дж. Мід та Ч. Кулі обстоюють тезу про те, що людина й оточуючі становлять єдине ціле. Хоча теоретично їх можна розділити, так само як Я-усвідомлювальне та Я-як об’єкт, але насправді вони неподільні. Тому зробимо висновок, що у цьому разі мовиться про взаємоспричинену чи взаємозалежну природу “Я” та “Інших”. Відтак важливим чинником розвитку Я-концепції індивіда є його взаємодія з людьми та їхні уявлення про те, що вони думають про нього, як оцінюють і сприймають. Водночас формування концептуального Я, з погляду інтеракціоністів, це – розгорнутий “усередині” особи соціальний процес, у межах якого й виникають Я-усвідомлювальне і Я-як об’єкт. Примітно й те, що глобальне Я Дж. Мід також поділяє на *I* та *Me*, де перший аспект характеризує через творчу сторону Я, другий – шляхом рефлексії *I*, тобто певних норм. *Me*, на його думку, відповідає за процес привласнення людиною відносин, значень і смислів, а єдність *I* та *Me* утворює особистісне або інтегральне Я (*Self*).

Варто зауважити, що теорія “дзеркального Я” того часу мала вплив на експериментальні дослідження середини ХХ століття, що пояснювали становлення картини Я від поглядів навколишніх та “значимих інших”. Це вказує на те, що Я людини виконує ще й пасивну роль, адже інтегрує сторонні уявлення про себе. Але особа у житті взаємодіє з багатьма реципієнтами, котрі оцінюють її по-різному, до того ж їхні думки вона сприймає неоднаково та дифе-

ренційовано, у широких критеріальних межах. Звичайно, в дитинстві уявлення батьків мають вагоме значення, а от у підлітковому віці значущості набувають оцінки друзів, ровесників. Тому в останньому випадку уможливується власний відбір уявлень щодо себе за певними критеріями (скажімо, винятково вагома думка приятеля чи членів близької групи).

Водночас Дж. Мід дотримувався того погляду, що Я-образ індивіда стається у взаємодії з людьми опосередковано, головню з допомогою окремих оцінок членів групи, до якої він належить, і “в межах тієї спільної діяльності, у котрій вони згуртовані. В концепції ученого “Я” є похідним від групового “Ми”, причому зміст першого зумовлений уже не думками інших, а реальними взаємостосунками з ними, їхньою спільною діяльністю” [18, с. 50, 51]. Отож, характеристика людського Я у груповому контексті дає змогу пояснити те, як одинична самосвідомість переходить до загальної. Іншими словами, власне у взаємодії між усупільненими індивідами “народжується” як їхня самосвідомість, так і самосвідомість спільності, себто суспільна самосвідомість.

Інтеракція, як відомо, – це взаємодія. Під останньою В.М. Кондаков розуміє таку форму взаємозв’язку, коли аспекти тієї чи іншої системи міняються місцями, а відтак змінюються самі, зумовлюючи розвиток усього взаємодіяльного цілого [11]. Взаємодія відображає процеси впливу однієї людини на іншу, їхнє порозуміння, взаємообмін як у межах великого соціуму, так і у форматі певної групи. Відомо, що без взаємодії цілісність не може функціонувати. Завдяки їй кожен має змогу самовизначитися, а відтак зайняти адекватну соціально-рольову нішу у суспільстві та отримати відповідний статус.

У контексті вищесказаного є підстави констатувати, що саме в інтеракції формуються самооцінка та Я-образ людини. Такий аналітичний розгляд проблеми вказує на онтогенетичний вимір Я-концепції. Натомість, коли обґрунтовуємо її як реальну наявність (наприклад, у конкретних ситуаціях життєдіяльності школярів чи студентів), то зрозуміло, що зреалізовуємо феноменологічний аспект аналізу. До того ж останній передбачає класично визнаний у психології порядок розгляду складових цього феномена, починаючи із когнітивної та емоційно-оцінкової й завершуючи поведінковою.

Окрім того, соціологи традиційно прагнуть аналізувати Я не лише через групову прина-

лежність, а й використовуючи поняття “соціальна роль”, оскільки будь-яке рольове функціонування особи “так чи інакше здійснюється в Я-образ. Воднораз підхід, запропонований інтеракціоністами, безумовно, відкрив нові перспективи для вивчення проблеми Я-концепції, – пише І.С. Кон, – але йому властива відома однобічність” [10; 18, с. 53, 56]. На наш погляд, інтеракціоністи мало враховують як предметний зміст взаємодії між соціалізованими індивідами, так і афективні передумови становлення самосвідомості (наприклад, те, якого перебігу набувають процеси самовідчуття чи самопереживання).

Дещо пізніше, саме у лоні соціальної психології, науковці розглядають динаміку співвідношення процесів самосвідомості, а також вивчають чинники, котрі впливають на становлення самооцінки, загальної картини Я та їхню взаємозалежність із Я-вчинками людини. Ці питання дослідники пояснюють з допомогою концепту соціальних атитюдів, а це означає, що формування Я-концепції спричинене системою установок.

Варто зауважити, що і Р. Бернс пов’язує становлення Я-концепції із пояснювальними можливостями інтеракціоністичного підходу. Дослідник переконаний, що її формування відбувається у взаємодії між людьми, де винятково важливу роль відіграє сукупність своєрідних установок особи. Атитюди відображають, на його думку, такі головні елементи: “а) переконання, які можуть бути як обґрунтовані, так і необґрунтовані (когнітивна складова установки), б) емоційне ставлення до цього переконання (емоційно-оцінкова складова), в) відповідна реакція, котра виявляється у поведінці (поведінкова складова)” [1; 18, с. 335]. Р. Бернс змістовно поєднує свій підхід із концепцією психосоціального розвитку особистості Е. Еріксона [29] та теорією повноцінно функціональної особистості К. Роджерса [19]. Крім того, вчений інтегрує емпіричні дослідження із психолого-педагогічними проблемами для того, щоб глибше пізнати обопільно спричинювальний взаємовплив феномена Я-концепції і повсякденної поведінки людини.

Вищевказану теорію К. Роджерс обґрунтовує через феноменологічний або, як ще називають, гуманістичний підхід. Він обстоює ідею про те, що поведінку особи можна зрозуміти шляхом її суб’єктивного сприйняття. Водночас виокремлює інтегративний мотив, який називає тенденцією до актуалізації, найнеобхідніший аспект якої – бажання людини до

самоактуалізації. Згідно із позицією ученого, це бажання виявляється у тому, що спонукає її реалізовувати свій потенціал для основної цілі – стати повноцінно функціональною особистістю [28, с. 479–574].

У контексті феноменологічного підходу самість є вагомим конструктом у теорії дослідника. “Самість, або Я-концепція (ці терміни учений вживає взаємопов’язано і взаємозамінно), – це організований, послідовний концептуальний конструкт (гештальт), який утворюється із сприймання властивостей Я, взаємин Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також із цінностей, пов’язаних з цими уявленнями” [28, с. 540]. К. Роджерс зазначає, що цей конструкт підлягає усвідомленню, але це не означає, що він справді (чи завжди) сягає рівня самосвідомості [19; 28].

Отже, у витлумаченні психологів-гуманістів Я-концепція відображає те, як кожен із нас уявляє себе в контексті виконання різних суспільних ролей. Звідси формується спектр відмінних Я-образів, а саме чоловіка, брата, студента, спортсмена і т. д. Ці образи постають у процесі сприйняття себе та інших через численні “ролі”, які кожен так чи інакше “грає” у житті. Внаслідок відбору та тлумачення циклу сприйняття явищ у конкретної людини виникає цілісна психологічна картина оточення й себе у тому числі. Основним принципом тут, як відомо, є сприйняття ситуації “тут і тепер”. На думку К. Роджерса, люди, хоча і змінюються з плином часу, все ж у них всерівно зберігається самовідчуття того, що вони залишаються тими самими, сутнісно незмінними. Дослідник наголошує, що Я-концепція не підлягає конкретному визначенню, оскільки до її структури належать і несвідомі процеси, що унеможливує точну наукову констатацію. З іншого боку, достеменно встановлено, що “відомі характеристики повноцінно функціональної особистості самоспричинюють актуалізацію процесів не тільки особистісного ототожнення (ідентифікації), а й соціального, що знаходить інтегральне формовиявлення у самотворенні Я-концепції людини як динамічному взаємодоповненні її розвиткових модальних складових, щонайперше Я-реального і Я-ідеального, Я-ставлення і Я-вчинку, Я-фізичного і Я-духовного” [25, с. 107].

Воднораз Е. Еріксон інтерпретував проблематику Я-концепції крізь формат Еґо-ідентичності, яка є результатом впливу на людину певної культури. Передумовою з’яви Еґо-ідентичності постає ідентифікація. Тому важливо,

щоб юне покоління, починаючи ще із малечку, спілкувалося із такими наставниками (першочергово із батьками та рідними), з котрими може позитивно ідентифікуватися. Саме через останню діти долають комплекси Едипа та Електри, оволодівають певними соціальними ролями. Крім того, цей феномен задає умови для розвитку Супер-Его людини, її самосвідомості, Его-ідентичності та Я-концепції.

Відомо, що Е. Еріксон обґрунтовує вісім етапів особистісного становлення людини, зміни Его-уподібнення та інше. Вчений зазначає, що Его-ідентичність виникає у сфері несвідомого, а її розвиток спричинений змістовим полем реальної соціальної взаємодії. Дослідник переконаний, що самооцінка та Я-образ характеризуються статичністю (відносно незмінністю), а тому критикує їх неадекватне (головно динамічне) розуміння іншими психологами і зосереджує увагу здебільшого на процесі становлення Его-ідентичності.

Зважаючи на результати попереднього аналізу [8а, с. 121–128], констатуємо, що мислителі під час обґрунтування проблематики Я-концепції все ж фіксують факти її внутрішньої статичності та динаміки. Зокрема, Е. Еріксон вказує, що складові Я-концепції характеризуються в основному статичністю, а Р. Бернс, В. Джемс, Ш. Тейлор, Д. Сірс та інші науковці зазначають як про її статичність, так і динамічність. Для підтвердження цих фактів звернемося до погляду англійського дослідника Роберта Бернса, який вважає, що “Я-концепція – це динамічна сукупність самоустановок” [18, с. 340] і самооцінка – це також ситуаційно залежний параметр самосвідомості [1; 18, с. 338]. Її коливання спричинені життєвими обставинами, хоча з плином часу вона знову відображає попередню стійкість, тобто діє як своєрідний, заданий соціокультурними умовами, стрижень. Тут слушно згадати відому формулу визначення самооцінки в контексті самоставлення, що запропонована свого часу В. Джемсом, де:

$$\text{“самооцінка} = \frac{\text{успіху}}{\text{домагання}} \text{” [6; 18],}$$

що також вказує на наявність статично-динамічних характеристик процесів самосвідомості. Так, виконуючи успішно поставлене завдання або мінімізуючи домагання, людина автоматично підвищує рівень самооцінки чи, принаймні, не занижує її.

Відомо також, що самооцінка, залежно від обставин, може набувати як низького, так і

високого рівня. Воднораз Я-образ в одних ситуаціях сприймається людиною позитивно, а в інших – самонеприйнятно. Зрозуміло, що коли індивід адаптується до обставин життя, що склалися (тобто проживає їх), то самооцінка і Я-образ набувають знову узвичаєного (властивого майже завжди) стану. Хоча внутрішньо позитивна робота людини над собою, постановка високих цілей та їх реалізація, особливо на етапі вікових особистісних криз, створюють психодуховне підґрунтя для кардинальної зміни стійкої самооцінки та Я-картини. У цьому випадку самооцінка може із низького рівня піднятися до адекватного чи високого і набрати своєї сталості, або ж навпаки – із високого опуститися до заниженого. Тоді відстежуємо динаміку в позитивній чи негативній зміні у змістовій активізації складових Я-концепції, яка, відтепер уже на певному рівні самоуявлень людини, набуває нової структурно-функціональної стійкості (статичності).

Більшість людей упродовж життя залишаються із сформованими (усталеними) в дитинстві і юності Я-образами та рівнями самооцінки, які почасти не задовольняють їхніх самоуявлень. Лише за критичних умов життєдіяння вони ситуаційно змінюються під тиском проблемних соціальних обставин. Але через певний час усе рівно набувають свого усталеного характеру, тобто досягають відповідного узвичаєного рівня самоставлення. У такому розумінні констатуємо факт ситуаційної динаміки, яка з часом переходить у попередню (узвичаєну самоконцептуальними рамками) статику.

Відомо, що механізм ідентифікації стимулює з'яву одного із таких явищ, як Его-ідентичність. Певною вершиною зрілого формування останньої вважаємо Его-інтеграцію, котра фундаментально обґрунтована методологічними засобами вчинкового підходу (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, П.А. М'ясоїд). Це явище науковці трактують як процес інтеграції людиною усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх) у системно-функціональну цілісність через поєднання життєвого шляху із творчим [14; 20; 23; 24].

Закордонні дослідники Ш. Тейлор, Л. Піп-ло, Д. Сірс обґрунтовують ще й такі різновиди ідентичності: соціальну, гендерну, етнічну, бікультурну чи інтегровану, асимільовану та маргінальну. Перша охоплює ту “частину Я-концепції, котра визначає її приналежність до соціальної групи (груп) у поєднанні із цінністю та емоційною значущістю, що супроводжують дану приналежність” [22, с. 164]. “Со-

ціальна ідентичність – елемент Я-концепції, що спричинений членством особи у соціальній групі” [30, с. 311]. Відрізняється від особистісної, котра пов’язана із індивідуальними особливостями і висвітлює унікальність людини у взаємостосунках з навколишніми, тим, що передбачає категоризацію себе та інших як наділених схожістю, а тому “є характеристикою людського мислення, спрямованого на класифікацію об’єктів реальності, що існують у вигляді категорій” [30, с. 311].

Етнічна, – вказують автори, – становить той сегмент Я-концепції, що визначає причетність людини до відповідної етнічної групи. Хоча, скажімо, молодь часто ідентифікується як з основною культурою, так і зі своєю етнічною групою. У цьому разі дослідники виокремлюють бікультурну або інтегровану ідентичність. Ті, особи, котрі заперечують етнічні традиції, норми, погляди тощо, а підтримують основну культуру мають асимільовану ідентичність. Почасті підлітки та юнаки, які не пов’язують свою життєдіяльність ні з етнічною, ні з основною культурами, формують маргінальну ідентичність [22]. Тут примітним є такий відомий факт: коли в людини достатньо розвинута етнічна ідентичність й позитивне ставлення до життя загалом, то в неї наявні висока самоповага та прийнятний Я-образ.

Вищезгадані науковці, окрім різновидів ідентичності, виокремлюють і типи Я-концепції – робочу, просту, складну та стійку [22]. Відповідно перша асоціюється із певною робочою ситуацією (наприклад, навчальна, ігрова тощо), що спрямовує поведінку людини і водночас актуалізує відповідні модальності – академічне Я, творче Я та інші Я. Воднораз проста Я-концепція, на їхнє переконання, характеризується тим, що особа самовизначається через один чи два напрямки діяльності, а складна – через різні. В останньому випадку, наприклад, коли виникли труднощі із навчанням, то людина розв’язує їх “не завдаючи шкоди своєму Я, оскільки зосереджується на інших видах діяльності – спорті, дружбі тощо. Позитивна комплексність власного Я діє як буфер проти стресових ситуацій” [22, с. 179].

Для того щоб наслідки дій людини були прогнозовані, – вважають Ш. Тейлор, Я. Труп, – потрібно володіти точною інформацією щодо своїх здібностей. Тому “потреба точності пов’язана із бажанням мати стійку Я-концепцію” [22, с. 183]. На нашу думку, очевидно, що більшість із загалу мріє виявляти та думати про себе як про особистість, яка є надійною в

житті, а не такою, котра плазує перед ситуацією. “Стійке відчуття Я – важлива складова взаємодії людини із тим оточенням, з яким вона найбільше контактує, передусім спілкується. Це стосується відносин із членами сім’ї, співробітниками на роботі, друзями. Але для справжнього професійного зростання потрібно плекати й складну Я-концепцію, котра чи не найкраще допоможе адекватно і безболісно перебороти складні життєві перипетії, що зустрічаються в кожного на шляху проблемного перебігу повсякдення” [4, с. 126].

Вищеподаний аналіз також дає змогу вказати на факти статичності та динаміки, зважаючи на запропоновані Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірсом типи Я-концепції, зокрема робочої й стійкої. Зрозуміло, що залежно від ситуації вона може поперемінно змінюватися (чергуватися, тобто набувати або робочого, або стійкого формовияву) під впливом конкретно-ситуативних завдань здійснювальних діяльності, спілкування, вчинення.

Вагомо розширює поле розуміння проблематики Я-концепції теорія самоефективності А. Бандури, що концептуально охоплює дослідження самоповаги, відчуття власної гідності, локусу контролю тощо. Зокрема, визначаючи локус контролю, котрий актуально притаманний особі (інтернальний чи екстернальний), встановлюється рівень її самооцінки, у т. ч. й самоповаги. Наприклад, доведено, що люди із “високою самоефективністю наполегливіші, ефективніше виконують роботу” [12, с. 74], успішніші, оптимістичніші, мають адекватно зорієнтовані самооцінки та приймають позитивно свій Я-образ.

Вдало збагачує науковий зміст феномена Я-концепції підхід Д. Мацумото, котрий обстоює позицію, що близька Е. Еріксону: культура має визначальний вплив на форми людської активності та їхні Я-концепції. Закономірно, що науковець пропонує “модель впливу культури на дії, поведінку, думки і відчуття людини посередництвом Я-концепції, а вона, зі свого боку, спричинює її індивідуальну поведінку в соціумі” [13, с. 56].

Американські психологи Х. Маркус і С. Кітаяма пропонують для порівняння два альтернативних конструкти – “незалежне Я” і “взаємозалежне Я”. У першому випадку, як відомо, людина зосереджується на своїх внутрішніх властивостях, потребах, бажаннях, рисах, здібностях і сприймає світ через власне Я; у другому – вона знаходиться у взаємозалежності, тобто приймаючи будь-яке рі-

шення, зважає на думку близьких людей [31; 32]. Ці два конструкти вочевидь мають як свої переваги, так і недоліки.

Люди із незалежним Я відокремлені від соціального довкілля, а тому прагнуть виявляти свою унікальність, висловлюють те, що думають, мають завищені самооцінки (спостерігається як тенденція) тощо. Натомість особи, котрим властиві взаємозалежні Я, “більшою мірою відчувають приналежність до групи, їхнє Я самовизначається через неї. Людина із цього загалу прагне досягнути гармонії із навколишніми, а її самооцінка міцно залежна від того, що інші думають про неї і про її групу” [12, с. 71, 72], а тому постійно потребує соціальної і суто психологічної підтримки.

Особи із взаємозалежними Я зреалізують у відносинах переважно морально-духовну взаємодію, що насичує часопростір співчуттям, порозумінням, взаємодопомогою тощо. Крім того, “залежність – це не обов’язково безпомічність чи неможливість контролювати ситуацію. Часто під цим розуміють взаємозалежність. А це означає, що особа вміє цінувати близькі стосунки, бути чуйною, відповідальною стосовно інших, надавати й отримувати підтримку. Іншими словами, це здатність визначати самих себе не лише як унікальну духовну самість, а й як союзника значущих людей” [12, с. 253, 254]. Натомість люди із незалежними Я виявляють “свободу, пишаються своїми особистісними досягненнями, їхня поведінка характеризується спонтанністю тощо” [12, с. 253], але серед них, водночас, спостерігається “більше випадків самотності, розлучень, убивств і стресових та депресивних станів” [12, с. 253]. Отож незалежне Я людини корелює із ознаками індивідуалізму, а взаємозалежне – із характеристиками колективізму.

Для того щоб гармонізувати переваги й недоліки між незалежним та взаємозалежним конструктами, крос-культурні дослідники обґрунтовують “концепцію комунітаріанізму” [12, с. 253–258]. Остання обстоює ідею про збалансування колективістських (піклування про довкілля) та індивідуалістських (самоповага) прав. І справді, якщо виховувати підрастаюче покоління на засадах самодовіри, внутрішньої свободи, толерантності до соціуму, то імовірність формування позитивної Я-концепції дітей і молоді істотно зросте.

Очевидно, що одна з визначальних характеристик особистості людини – її суб’єктність [2; 7; 8; 15; 20а; 21; 23]. Я-концепція людини “має широке поле її суб’єктного формовивау:

і як змістовно-динамічний аспект самосвідомості суб’єкта, і як особистісне ядро, яке зосереджує життєву енергію центральних уявлень і мотивів та виявляє її у спонтанній активності, і як складне інтегральне утворення духовного світу людини, і як джерело діянь, тобто реальних змін, котрих вона домоглася в житті оточуючих людей і в самій собі, і як своєрідний інтеграл образів її суб’єктивної реальності” [4, с. 127]. Отож Я-концепція завжди має власну психозмістову динаміку розвитку, характеризується самотворенням й “утримує феноменологію суб’єктності” [15, с. 186].

Відтак варто вказати на теорію суб’єктності особистості В.А. Петровського, особливо в контексті аналізу ідеї вільного спричинення (здатності започаткувати причинно-наслідковий ряд) [15, с. 269–281]. Учений “пропонує модель вільного спричинення, котра розвиває ідею Я як *causa sui* шляхом осмислення чотирьох граней Я (іманентне, ідеальне, трансцендентальне, трансфінітне), кожна з яких реалізує в собі одну із відомих аристотелівських причин і водночас могла б бути піднесена до рангу “причини себе”” [цит. за 4, с. 128].

Іманентне Я (інтенція), на переконання В.А. Петровського, існує в теперішньому часопросторі та є причиною самозміни суб’єкта [15]. На думку З.С. Карпенко воно відповідає рівню відносного суб’єкта (біологічний індивід) [8]. Ідеальне Я відображає образ себе, котрий винесений у бажане майбутнє, де досягаються цілі конкретної діяльності [15]. Його українська дослідниця пов’язує із рівнем монособ’єкта і вказує на дві можливих проєкції: “побудову образу-цілі (жаданого результату діяльності) та образу потенційного Я – суб’єкта самоактивності і самотворення” [8, с. 164]. Відтак, “хто не бачить себе ідеальним творцем найближчого довкілля, той не спроможний плекати конструктив власної Я-концепції із саморозвиткових джерел свого багатогранного Я” [4, с. 129].

Трансцендентальне Я, – зазначає В.А. Петровський, – проєктує “діяльну причину” саморуху Я, існує поза часопростором, містить думку, котра спрямована на розкриття перспективи бути і яка досяжна на ступені цільового стану Я [15, с. 276]. З.С. Карпенко поєднує його із рівнем полісуб’єкта і синонімічно ототожнює із рефлексивним Я. “При цьому трансцендентальне (рефлексивне) Я – повноправний Автор творчої діяльності і самоздійснення, оскільки підсумовує різні версії (діалогічні опозиції) в єдину монологізовану свідомість [8, с. 164].

Трансфінитне Я “передбачає наявність переживання безмежності свого існування у світі (причетність до вічного)” [8, с. 164]. Цю грань З.С. Карпенко пов’язує із рівнем метасуб’єкта і “вказує на можливість ще однієї іпостасі особистісного самоспричинення – апріорного Я, або вищого Я” [цит. за 4, с. 129, 130]. І все ж “справжнє замикання кола причинності, – на переконання З.С. Карпенко, – можливе лише при виході за межі емпіричного Я. При цьому апріорне Я чи вище Я є метафізичною запорукою існування емпіричних репрезентацій інтегральної суб’єктності. Її метафізичні складові – ноуменальні чинники на зразок In-Se, або вищого Я, що мисляться животворящими константами всього суцього й індивідуального буття зокрема – свідчать про існування абсолютного суб’єкта (Бого-людини, Універсуму) – початку і кінця ланцюга причинності” [8, с. 165]. Модальності Я “у структурі інтегральної суб’єктності простягаються від іманентного Я (відносний суб’єкт), через ідеальне Я (моносуб’єкт), трансцендентальне Я (полісуб’єкт), трансфінитне Я (метасуб’єкт) до ноуменального (апріорного, вищого) Я (абсолютний суб’єкт)” [7, с. 274].

Зазначимо, що на тлі двох методологічно різних теоретичних концепцій (глобальної Я-концепції Р. Бернса і моделі вільного спричинення Я В.А. Петровського), О.Є. Гуменюк розвиває ідею самотворення позитивної Я-концепції як гармонійного взаємодоповнення чотирьох складових (когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної) в контексті інноваційно-психологічного клімату модульно-розвивальної системи освіти [5] та з допомогою пояснювальних можливостей образів суб’єктивності (людина як суб’єкт, особистість, індивідуальність, універсум) [21].

За інноваційної системи когнітивна складова суб’єкта навчання, на думку О.Є. Гуменюк, формується головню через модальності самоустановок (Я-реальне, Я-інформаційне, Я-свідоме та Я-ідеальне). Причому тут Я-інформаційному належить особлива роль, оскільки процес оволодіння теоретичними знаннями розпочинається із методу раціонального переконання, що впливає на інтелектуальну сферу свідомості учнів і змінює погляди щодо циклу їхнього привласнення, нормування, цінування. Потім це модальне Я, задіюючи Я-свідоме, наближує Я-реальне до Я-ідеального, згармонізовує структурно-функціональну організацію Я-концепції. У підсумку утворюється суб’єктно визначене ядро Я-образу учня,

котре засадниче спричинює становлення емоційно-оцінкової складової та її модальностей (Я-реальне, Я-нормативне, Я-підсвідоме, Я-ідеальне), що згодом уреальнюється у його вчинково-креативних діяннях, які, хоч і обрамлені межами унормованого навчального процесу, все ж знаходять об’єктивіацію у результатах і продуктах учіння.

Формування другого компонента позитивно-гармонійної Я-концепції учасників розвивальної взаємодії, – зазначає О.Є. Гуменюк, – головню зумовлюється Я-нормативним, причому завдяки методу наслідування. Внаслідок цього під час групової, а пізніше індивідуальної, роботи кожен переструктурує здобуті знання до потреб практики; у такий спосіб Я-реальне ще більше наближується до ідеалу, певною мірою збалансовує їх розвитковий потенціал. Це закономірно позначається на становленні позитивних Я-образу і Я-ставлення наступників, які є важливою передумовою їхніх майбутніх гуманних учинків та соціально прийнятної поведінки. Останні спричинюються переважно Я-ціннісно-рефлексивним, тобто через задані ідеали, вартості, котрі обстоюються у процесі життєреалізування і формують вчинково-креативну складову школяра. Її насамкінець, модальності самоустановок спонтанно-духовного компонента (Я-реальне, Я-несвідоме, Я-ідеальне, Абсолют Я-духовного) актуалізують вибір психодуховних форм, які обґрунтовує В.Н. Колесников, – віру, істину, красу, честь, справедливість, любов тощо [9]. Вони спонукають до творення добра, вдосконалення та пізнання себе [4, с. 186].

На переконання З. Фройда, у несвідомому знаходяться примітивні спонуки – головню потяги, пригнічені афекти та емоції тощо [256]. Водночас В. Франкл стверджує, що джерела духовності людини приховані в нерелексивних глибинах Я-несвідомого [25a]. Тому пробудження Я-духовного учня, “виникає через глибини несвідомого, які виявляються за допомогою відомих психоформ, ... котрі він обстоює на основі ситуаційно і внутрішньо спричинених вчинкових дій” [26, с. 194]. Водночас ці психоформи постають у новій самоорганізаційній якості – як більшою чи меншою мірою усвідомлені внутрішні чинники взаємозалежного поєднання спонукань, емоцій, думок, напрувань, досвіду.

Отже, теоретична рефлексія моделі психологічних складових самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції дає підстави стверджувати, що учасники освітніх взаємостосунків

до змісту уявлень про себе відносять не лише Я-образ, Я-ставлення, а й Я-вчинок та Я-духовне. Діалектика взаємозалежно розв'язкового функціонування названих компонентів розгортається шляхом зовні спричиненої актуалізації позитивного психодуховного змісту внутрішньої роботи кожного учня над собою, що центрується довкола самоповаги, самоствердження і самореалізації. За К. Роджерсом, це певні внутрішні сходинки у прагненні особи до процесу уможливлення своїх кращих потенційних можливостей задля головної мети – стати повноцінно функціональною особистістю [19; 28], принаймні ситуаційно, подією чи вчинково.

Таким чином, теоретична модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції характеризується триаспектним пояснювальним потенціалом: а) обґрунтовує Я-концепцію як багатомодальне психоутворення у сфері самосвідомості людини у єдності її статистичних і динамічних характеристик; б) відображає залежність і взаємоспричинення її визначальних складових (когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної, спонтанно-духовної) і головних рис повноцінно функціональної особистості (відкритість до переживань, екзистенційний спосіб життя, організмична довіра, емпірична свобода тощо); в) вказує на внутрішні передумови ефективно актуалізації процесів соціального та особистісного ототожнення (ідентифікації) і прискореного психокультурного розвитку учнів під час паритетної освітньої співдіяльності з учителем.

Усе висвітлене дає підстави стверджувати, що проаналізовані відомі зарубіжні та вітчизняні теоретичні підходи до психологічного пізнання зазначеної проблематики дають змогу сформуванню цілісної картини Я-концепції і як феноменологічного осередку самосвідомості особистості, котрий уможливорює її ідентифікацію, самовизначення і самореалізування на життєвому шляху, і як важливого теоретичного конструкту сучасної психології, використання якого перетворюються на могутній метод спрямованого вивчення та пояснення самосвідомості як унікальної психодуховної сфери соціалізованої особистості.

ВИСНОВОК

Я-концепція, відіграючи роль центрального психоутворення самосвідомості особистості, розглянута не лише як складнофункціональне розв'язкове явище, що формовивляється під дією як зовнішніх, соціальних умов, так і

внутрішніх, психодуховних, а й як важливий теоретичний конструкт сучасної психології. У зв'язку з цим критично переосмислені напрацювання найбільш відомих зарубіжних та вітчизняних теоретичних підходів до обґрунтування структурних, статичних, динамічних та згармонізованих особливостей розвитку Я-концепції як самоорганізаційної цілісності. Аргументовані переваги моделі самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції у часопросторі інноваційної системи модульно-розвивальної освіти.

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.

2. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке // Психол. журнал. – 1991. – Т.12, №6. – С. 3–11.

3. Гуменюк О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції / Оксана Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 46–62.

4. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

5. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

6. Джемс У. Психологія / Уильям Джемс; [пер. с англ.; под ред. Л.А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.

7. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

8. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжн. фін. агенція”, 1998. – 216 с.

8а. Кіреєва У. Психологічний аналіз Я-концепції у контексті самосвідомості / Уляна Кіреєва // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 120–130.

9. Колесников В.Н. Лекции по психологии индивидуальности. – М.: Институт психологии, 1996. – 224 с.

10. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

11. Кондаков В.М. Логический словарь-справочник / В.М. Кондаков. – М.: Наука, 1976. – 720 с.

12. Майерс Д. Социальная психология: [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.

13. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.

14. Основы психологии: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

15. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

16. Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.: ил.

17. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Педагогика-Пресс, 1997. – 440 с.

18. Психология самосознания: хрестоматия/ [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. дом “Бахрах-М”, 2000. – 672 с.

19. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.

20. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

20а. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.

21. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

22. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – 10-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 767 с.

23. Татенко В.О. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.

24. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

25. Ткачук С. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції/ Світлана Ткачук // Психологія і суспільство. – 2003. – №3. – С. 107–113.

25а. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

25б. Фрейд З. “Я” и “Оно”/ Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”: в 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1.

26. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.]. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

27. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.

28. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

29. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1996. – 334 с.

30. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: учеб. пособие для вузов. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.: ил.

31. Markus H.R., Kitayama S. Cultural variation in self-concept. In G.R. Goethals, J. Strauss (Eds.) Multidisciplinary perspectives on the self. – New York: Springer-Verlag, 1991.

32. Markus H., Nurius P. Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept. In Yardley K., Honess T. (Eds). Self and Identity: Psychological Perspectives. Wiley. – 1987.

АНОТАЦІЯ

Кіреєва Ульяна Валеріївна.

Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції.

У статті проаналізовані зарубіжні та вітчизняні підходи щодо теоретичного осмислення Я-концепції як конструкту сучасної психології, а також розмежовані її онтогенетичні та феноменологічні відмінності та обґрунтовані статико-динамічні факти розвитку функціонування.

Ключові слова: Я-образ; самооцінка; робоча, стійка, проста, складна, позитивно-гармонійна типи Я-концепції; соціальна, гендерна, етнічна, бікультурна, маргінальна ідентичності; модальності Я-концепції.

АННОТАЦИЯ

Киреева Ульяна Валериевна.

Теоретические подходы к психологическому изучению Я-концепции.

В статье проанализированы зарубежные и отечественные подходы относительно теоретического осмысления Я-концепции как конструкта современной психологии, а также разграничены ее онтогенетические и феноменологические отличия и обоснованы статико-динамические факты развивающего функционирования.

Ключевые слова: Я-образ; самооценка; рабочая, устойчивая, простая, сложная, позитивно-гармоничная типы Я-концепции; социальная, гендерная, этническая, бикультурная, маргинальная идентичности; модальности Я-концепции.

ANNOTATION

Kireyeva Ulyana.

Theoretical Approaches to Psychological Studying Self-Conception.

In the article the foreign and native approaches to the theoretical comprehension of I-conception as a construct of modern psychology have been analyzed, also its ontogenetic and phenomenological peculiarities have been differentiated and static-dynamical facts of developing functioning have been substantiated.

Key words: Self-image, self-evaluation, types of Self-conception, social, gender, ethnical, bicultural, marginal identities, modalities of Self-conceptions.

Надійшла до редакції 12.10.2010.